

POST SCRIPTUM.
СТОРІНКАМИ СПОГАДІВ □ PAGES OF MEMORIES

Від редакції

Залишаючи незмінною загальну концепцію видання як збірника наукових публікацій, редакція визнала за можливе, з нагоди 105-ї річниці від заснування ХНУМ імені І. П. Котляревського, оприлюднити матеріал, який, попри відсутність загальноприйнятих ознак наукової розвідки, може зацікавити вітчизняну та світову музичну спільноту і стати у пригоді дослідникам-музикознавцям. Автор єдиної статті цієї додаткової рубрики – знаний композитор і педагог Віктор Мужчиль – ділиться з читачами власними спогадами щодо історії виникнення одного зі своїх найвідоміших творів, низкою влучних спостережень та глибоких розмислів...

Ключові слова: *духовний концерт; музично-духовна проповідь; хор; ораторіальний; літургійний; Біблія; канонічні тексти; Заповіді; покаєння.*

From the editorial group

While leaving the general concept of the publication as a collection of scientific papers unchanged, the editors found it possible, on the occasion of the 105th anniversary of Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts, to publish the material that, despite the lack of generally accepted signs of scientific study, may be of interest to the national and world music community and be useful to musicologists. The author of the only article in this additional rubric – a well-known composer and teacher Viktor Muzhchyl – shares with readers his own memories about the history of creating one of his most famous works, a number of apt observations and deep reflections...

Key words: *spiritual concerto; musical-spiritual sermon; choir; oratorical; liturgical; Bible; canonical texts; Commandments; repentance.*

Victor Muzhchyl

Honored Art Worker of Ukraine, PhD in Art Studies, Professor,
Composition and Instrumentation Department,
Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts
e-mail: vsmkommus@gmail.com;
ORCID iD: 0000-0003-1668-5633

**“LOVE THY FELLOW MAN”: ABOUT THE HISTORY
OF CREATING OF THE SPIRITUAL CONCERTO FOR BASS
AND MIXED CHOIR ON CANONICAL TEXTS AND SAYINGS
OF THE HOLY FATHERS OF THE CHURCH (ESSAY)**

УДК / UDC 78.071.1(477.54):783.082.4+821.161.1-94:78
DOI 10.34064/khnum2-2609

Мужчиль Віктор Степанович

заслужений діяч мистецтв України,
кандидат мистецтвознавства, професор,
Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського
e-mail: vsmkommus@gmail.com;
ORCID iD: 0000-0003-1668-5633

**«ЗЛЮБИ БЛИЖНЬОГО ТВОГО»: ПРО ІСТОРІЮ СТВОРЕННЯ
ДУХОВНОГО КОНЦЕРТУ ДЛЯ БАСА І МІШАНОГО ХОРУ
НА КАНОНІЧНІ ТЕКСТИ І ВИСЛОВИ СВЯТИХ ОТЦІВ ЦЕРКВИ
(ЕСЕЙ)**

Історія написання духовного концерту «*Злюби ближнього твого*» заплутана, звивиста і пов'язана з виникненням музично-духовної проповіді «*Глас волаючого в пустелі*» на канонічні тексти і вислови Святих Отців Церкви, яку я написав 1993 року. Після успіху моноопери «*Пісні кохання*» я певний час перебував у просторі, який інакше як «між небом і землею» не назвеш. Я довго був під враженням останніх слів: «...щоб приховати всі втрати, з руїн самотності я склав мої пісні». А втрати були, і не стільки в особистому плані, скільки в соціаль-

ному, суспільному і навіть планетарному масштабі. Те, що творилося в лихі 1990-ті – «ні в казці сказати, ні пером описати». У «Гласі...» я спробував відобразити проблеми, пов'язані з подіями світового рівня, які зачіпали суспільне життя в кризовий історичний момент руйнування цілих держав і, зокрема, СРСР, однієї з найсильніших країн світу, смугу нескінченних локальних війн, переселення народів, екологічних катастроф.

А в пострадянському просторі і, зокрема, в Україні, початок 90-х ознаменувався глибокою соціальною і моральною кризою. Декаданс, виродження, розпад – прикмети культури того часу. Наркотики, культ сили, жорстокість і цинізм, замовні вбивства, тероризм... здавалося, світ занурився в цілковитий хаос. Складалося враження, що людська спільнота поступово божеволіє, і я разом з нею. Загалом, «все змішалося в будинку Облонських», і, кажучи словами Радищева, «душа моя людським стражданням вражена стала».

Як зупинити це загальне божевілля? Куди котиться людство? Де знайти точку опори? Кому вірити? Питанням не було кінця. Не пам'ятаю, яким чином, але у мене знову в руках виявилось Євангеліє.

Коли я писав ці рядки, марно намагаючись згадати обставини, за яких долучився до його читання (це важливо, оскільки до церкви я не ходив, і, скоріше, був атеїстом, ніж віруючим), я подумав: «А чи не зателефонувати моїй молодшій дочці Олесі й запитати, чи не пам'ятає вона, коли і чому у мене з'явився Новий Заповіт?». Вона часто ходить до церкви, і факт зміни моїх поглядів у зв'язку із читанням духовної літератури для неї не міг пройти непоміченим. І я не помилився. «Тато, це сталося після твого віщого сну, – сказала вона. – Я це добре пам'ятаю, ти мені про це розповідав, і не один раз». «Ось це так!», – подумав я.

Напевно, неординарна подія в моєму житті, яка могла закінчитися трагічно, як згодом пояснили мені лікарі, стала тією вагомою причиною, з-за якої я долучився до релігійної літератури, зокрема, до читання Святого Письма. І, мабуть, про цю подію є сенс розповісти. Тим більше, що з часом вона серйозним чином вплинула на зміну життєвих обставин, пов'язаних як із сім'єю, так і з моїм творчим і ді-

ловим життям, і, зокрема, з написанням «Голосу...». А події розвивалися таким чином... Але спочатку – передісторія.

У ті далекі часи (30 роки минулого століття), коли моїй мамі було років шістнадцять і сім'я мешкала в Рязані, вона, разом зі своїми подружками, вирішила сходити до провісника, щоб дізнатися про своє майбутнє. Провісником був дорослий чоловік із маленькими дитячими ніжками і ручками. Стояти з цієї причини він не міг, а тільки сидів. Коли підійшла черга моєї мами, він уважно подивився на неї і сказав: «Два рази ти будеш заміжня. У тебе народиться одна дочка і четверо синів. Один із синів буде видатною людиною». «Це як – як Ленін?», – по простоті душевній запитала мама. «Та ні, – засміявся він. – Уяви собі великий натовп людей. Серед них вирізняться кілька високих, а серед цих високих буде виділятися один, найвищий. Це і буде твій син, зрозуміла?». «Зрозуміла», – глибоко задумавшись, відповіла мама. Дійсно, вона двічі виходила заміж, і у неї народилося четверо синів і одна дочка. Але це не все, а тільки початок.

Здається, в Узбекистані, коли ми жили в Намангані, мама зважилася знову піти до провісника (цього разу була циганка), щоб узнати не тільки своє майбутнє, а й майбутнє своїх дітей, і, зокрема, запитала конкретно про мою долю. Циганка відповіла: «Твій син проживе 76–78 років і помре від води». Через багато років мама сказала, що ці слова відносяться не до мене. Напевно, вона зрозуміла, що такі речі не слід говорити, тому що людина при великому ступені сугестивності може сама себе запрограмувати.

Минуло кілька десятків років, і ось одного разу, коли мені було 38, я зі своїми друзями пішов до лазні, де добре попарився. Повернувшись додому у відмінному настрої, я ліг спати. У віщі сні я ніколи не вірив, хоча й непогано знайомий із дослідженнями Фрейда, зокрема, його книгою «Глумачення сновидінь». Тому, коли дружина або дочка переповідали мені свої сні, як правило, дуже дивні й страшні, та які ніколи не збувалися, я тільки сміявся. Але те, що приснилося мені вночі після комфортного перебування у банній парильні, змусило задуматися багато про що. А наснилося мені таке...

Я, перебуваючи високо в небі серед хмар, із накинutoю на плечі темно-коричневою напівпрозорою легкою тканиною, опинився перед

церковним віттарем. У руці я тримав чорний «дипломат», з яким ніколи не розлучався і де лежали рукописи моїх творів. Поруч зі мною у шерензі стояло ще 6–8 людей у таких само шатах, але в руках у них нічого не було. Їх обличчя і тіла приховували накидки, і визначити, чоловік це чи жінка, було неможливо. Стіни церкви, як і її внутрішнє оздоблення, були відсутні – тільки величний, графічно рельєфний, зроблений з дерева віттар. Круг нього невисокий лисий чоловік доволі зрілого віку, з горбатим носом, вів чергового з присутніх. Я зрозумів, що це був чоловік, оскільки навколо віттаря жінок не водять. Відпустивши руку веденого, який тут же зник, служитель попрямував до мене – я стояв першим в шерензі – і раптом, зупинившись в кількох кроках від мене і пильно глянувши в обличчя, став повільно опускати очі, як би мене обмацуючи. Одночасно вказівний палець його шестипалої руки рухався у напрямку до мого «дипломата». «А це що таке?!», – здивовано вигукнув служитель церкви. Час, здавалося, зупинився. Напруга паузи була такою, що будь-який, навіть самий тихий, звук за силою міг дорівнювати бомбі, що розірвалася.

Швидкий помах його руки – і за мить я вже летів у напів-темному тунелі з витягнутими вперед руками на висоті одного-півтора метрів від землі. Нижня частина бічних стін була викладена великими сіро-коричневими плитами. Тунель нагадував круглу печеру, на підлозі якої лежали людські скелети, а іноді висохлі тіла, схожі на мумії. Мені було страшно, і я став кричати: «Господи, помилуй мене, Господи. Ніколи в житті я нікому не бажав зла. А якщо і робив, то по невіданню своєму. Прости мене, Господи, прости, прости і помилуй, Господи!». Слова вискакували з мене з такою швидкістю, що я не встигав їх коригувати. Вони, немов стріли, вилітали з глибини моєї підсвідомості, де розум був безсилий. Динамічна крива моїх вигуків досягла верхньої межі. Тембр голосу був як натягнута тятиву, яка має ось-ось лопнути. Продовжуючи відчайдушно кричати, я летів з неймовірною швидкістю, і чіткі обриси останків людських тіл перетворилися на безперервну хвилясту лінію. Голова, плечі, тулуб опору повітря не відчували, немов я перебував не на землі, а у безповітряному просторі. А швидкість руху все збільшувалась. Скільки це тривало, я не пам'ятаю, час зупинився, але раптом попереду майнула світла

точка, яка, то зникаючи, то з'являючись знову, все збільшувалася, немов прожектор швидкісного поїзда, що йде назустріч.

Мить – і я, немов птах, опустився на досить велику напівкруглу площадку, близько 40–50 метрів, розташовану високо в небі і оточену поручнями, зробленими з мармуру, в стилі бароко. Праворуч були закриті, прикрашені різьбленням дерев'яні двері. У центрі майданчика стояли три людини. Один з них, з гострою борідкою, схожий на Ісуса Христа, дивився в небо, куди були спрямовані дві вузькі, як би металеві, смуги, по яких безшумно котилася велика срібляста куля, завбільшки з баскетбольний м'яч. Ще кілька секунд, і він сховався у глибині неба. Біля підніжжя з'явилася нова куля, яка поступово набирала швидкість.

Чоловік з борідкою обернувся, побачив мене і застиг від подиву, немов кам'яна статуя, як і двоє інших, що продовжували розглядати мене з зачудованням і навіть побоюванням. Чоловік з борідкою, мабуть, головний, немов підкоряючись внутрішньому, але чужому, голосу, із зусиллям, як у сповільненій кінозйомці, повернувся до кулі, що набрала обертів і була десь на середині шляху, і, простягнувши обидві руки в її бік, зробив зворотний жест долонями. Підкоряючись команді, куля зі скреготом і снопом іскор стала гальмувати. Це нагадувало різку зупинку потужного локомотива, що мчав на великій швидкості, на якому зірвали стоп-кран. Зупинившись і як би задумавшись, куля почала повільно рухатися у зворотний бік, поступово набираючи хід. Я дивився на неї, немов загінотизований кролик в пащу змії. А куля невідворотно наближалася до мене із все більшою швидкістю. Зіткнення було неминучим, я це відчував, але змінити нічого не міг. Шкіра покрилася мурашками, волосся почало дибитися, а серце шалено калатало, намагаючись вирватися з грудей. Тіло, яке я досі не відчував – воно було наче порожнім – раптом стало наповнюватися жаром, немов піді мною розгоралося багаття.

Дотик кулі був настільки несподіваним, стрімким і швидким, що я не встиг на нього навіть зреагувати. Секунда – і я опинився за межами майданчика в центрі білого кола, кругом якого ворушилося щось темне і страшне, що хрипіло і булькало. Звивисті щупальця і волохаті руки, пальці з кривими і брудними нігтями намагалися проникнути

за світловий круг, та ледь торкнувшись білої риси, вони, немов обпалюючись, вмить відступали. У приміщенні безладно рухалися якісь тіні і силуети невідомих мені істот. Але страху я не відчував, немов перебував під міцним захистом, і навіть згадав подібну ж сцену, майстерно описану Гоголем у «Вії». Але ця ситуація тривала недовго.

Наступної миті я побачив себе тим, хто стоїть рачки на привокзальній площі Харкова, поруч зі сходинками головного входу. Кольорові плити брукувки і ноги перехожих, в основному, жіночі, в літніх туфлях і босоніжках мелькотіли перед моїми очима; вуха, що вже звикли до тиші, раптом відчули шумовий тиск великого міста – я чув брязкіт трамваїв, гуркіт машин, невизначний говір, цвірінкання горобців і безліч суто міських звуків. Крім того, у вухах постійно калатали дзвони у найвищому регістрі. Підняти голову вище я чомусь не міг, не вистачало сил. «Нарешті я опинився в реальному світі», – подумав я. Моє порожнє тіло поступово, повільними поштовхами стало наповнюватися рідиною, і я відчув його вагу. Через силу піднявши голову, я побачив розкритий «дипломат», з якого визирали мої рукописи, частково розкидані по землі. «Яке неподобство! – майнула в мене думка. – Хіба можна так недбало ставитися до нот?». Але білі листи нотного паперу раптом стали перетворюватися на голубів, які, збившись в невеличку зграю, повільно, але впевнено, з накинутою на них невідь звідки узятою комірчастою сіткою, піднімалися вгору. Я просто фізично відчував їх зусилля і труднощі, з якими, метр за метром, ці птахи світу долали земне тяжіння і рвалися вгору, вище і вище, назустріч блакитному небу. Я, мов заворожений, спостерігав, як згряя ставала все менше і менше, поки не перетворилася на точку, що зникла в біло-жовтих променях сонця.

Прокинувшись серед ночі, я розбудив дружину. «Що сталося, чому ти не спиш?» – незадоволеним голосом вимовила вона. – «Я був там», – показуючи пальцем вгору, сказав я дружині спокійним і відчуженим голосом. «Вічно ти щось вигадуєш, – промовила вона, – Давай спати, скоро ранок». Але думки, що мене долали, не давали мені заснути.

Кілька днів я ходив, немов сомнамбула, буквально марив наяву, доки активний ритм реального життя не повернув мене до дійснос-

ті. Але внутрішня тривога з відчуття, що я вийшов за якісь межі дозволеного, сам того не бажаючи, мене не покидала. Щодо випадку, який стався зі мною вночі, я неодноразово консультувався з лікарями. Всі в один голос говорили, що у мене вночі зупинилося серце. Вочевидь, це було пов'язане з навантаженням на серцево-судинну систему після парної в лазні (вода). Ще один важливий момент, про який слід згадати – «лінія життя» на моїй лівій долоні перервана посередині і з'єднується з основною ледь помітною тонкою ризкою (76 поділити на два – середина – дорівнює 38). Дивний містичний збіг. І ще питання: чому, живучи у Дніпропетровську, я бачив події, які завершилися в Харкові? Це було загадкою, відповідь на яку було отримано багато років по тому. А саме...

Минуло 15 років після цієї дивної події, і одного вечора в моїй квартирі пролунав дзвінок з Харкова. Це виявився В. М. Золотухін, завідувач кафедри композиції та інструментування Харківського інституту мистецтв, який запросив мене до себе на роботу, де я і працюю дотепер. Отже, схоже на те, що деякі сни дійсно бувають віщими.

Влітку 1986 року до мене з Києва заїхав мій друг, композитор Володя Зубицький, і ми поїхали провідати його маму в місто Кривий Ріг. Анна Артемівна, яку Володя дуже любив, була літньою жінкою, глибоко віруючою. Я розповів їй про свій сон. Уважно вислухавши, вона помітила, що сон хороший, і я повинен не хвилюватися, набратися терпіння і спокійно жити далі. Як видно, з часом мене чекають великі зміни і труднощі, які я з успіхом подолаю. «Господь все управить, – сказала вона. – Не хвилюйся». Ця зустріч була для мене дуже важливою. Дійсно, багато років після віщого сну я абсолютно спокійно сприймав усі удари долі, як стійкий олов'яний солдатик. До 70 років я практично нічим не хворів, навіть грипом. Тільки один раз, у 55, захворів бронхітом, але без наслідків швидковилікувався. Але повернемося до головної теми оповіді.

Дізнавшись про життя Ісуса Христа, яке мене в буквальному сенсі потрясло, я відчув пристрасне бажання прочитати Біблію цілком. Але в ті далекі часи це виявилось неймовірно складним. У церкві її придбати було неможливо, і купити «з рук» теж. Хтось порадив

мені піти на якесь із зібрань віруючих, де після закінчення лекції, яку прочитає гість зі столиці, можна придбати Біблію. Наступного дня я скромно присів на краєчок лавки десь в одному з приватних будинків на околиці міста. Зібралось близько 25–30 осіб різного віку, включаючи і дітей. Збори вів староста, який спільно з віруючими намагався вирішувати якісь господарчі справи. Незабаром на шикарній машині під'їхав лектор. Це був приємний молодий чоловік, одягнений в бездоганно відпрасований темно-синій костюм, в білій сорочці з краваткою. Приязно привітавшись з учасниками зборів, він у вільній формі почав пояснювати значення біблійних заповідей. Минуло хвилин 10–15, і почалася жвава дискусія, яка раптово перервалася абсолютно диким для мене видовищем – випадком у одного з присутніх. Це був чоловік середнього віку, досить повний, лисий, із стирчастими обривками куцого волосся, і добре вдягнений. Впавши на землю, він судорожно смикався, з рота пішла піна, немов у нього був напад падучої, а присутні, немов в екстазі, кричали: «На нього зійшов Святий дух, зійшов дух!». Ніхто не хвилювався, ніхто не хотів йому допомогти, всі радісно посміхалися, вітали один одного, немов почули на свою адресу заздоровну молитву. Відчувши жах від побаченого, я буквально втік, забувши про причину свого відвідування. Потім з'ясувалося, що я потрапив на збори баптистів.

Зазнавши фіаско і зробивши відповідні висновки, я вже з більшою обережністю продовжував пошуки Біблії. Нарешті, хтось у церкві мені підказав, що одна з прихожанок продає Біблію за шістьдесят рублів. Гроші на ті часи були дуже великі. Але я, зав'язавши пояс тугоше, все ж таки її придбав. Закрившись в кабінеті, я день і ніч читав Біблію. Вона справила на мене величезне враження своєю поетичністю, пристрасністю іудейських пророків і глибиною думки. Здавалося, все, що написано у Святому Письмі, відноситься і до дня сьогоднішнього. Роздуми про прочитане народжували в моїй уяві різні музичні сцени релігійного характеру, які з'являлися не тільки завдяки прочитаному тексту, але й як враження від картин художників, які я з великим інтересом переглядав і вивчав. Але генерального концепту і логічної появи з ним певного жанру твору не було. Не знаю, як довго тривали б мої роздуми, якби не Його Величність Випадок.

Моя молодша дочка Олеся дружила з дівчиною Юлею на прізвище Мень, яка нерідко бувала у нас вдома. З її розмов виходило, що вона є далекою родичкою відомого на всю країну протоієрея російської православної церкви богослова Олександра Меня, автора багатьох дослідницьких праць з історії християнства, і в тому числі популярної в релігійному середовищі книги «Син Людський». Це була непересічна творча особистість, відома не тільки серед парафіян церкви, а й в інтелігентній спільноті. Його полум'яні лекції про історію християнства, що відрізнялися великою інформативністю і глибиною знання предмета, завжди викликали підвищений суспільний інтерес.

І ось одного разу Юля розповіла нам про його трагічну смерть. Він загинув від удару сокирою в голову одного з недоброзичливців на релігійному ґрунті. Цей абсолютно дикий випадок потряс мене до самої глибини душі: піднімати руку на священика, дитину, жінку, поета, людину мистецтва мені здавалося межею людської нищості, підлості, цинізму і жорстокості. Не меншою мірою мене здивувала велич духу Олександра Меня – він знав, але не назвав ім'я вбивці, мабуть, не хотів церковних чвар, схилив голову перед волею Господньою і слідував словам Христа, сказаним в Нагірній проповіді: «Не чинить опір тому, хто ображає вас». Навіть за кілька хвилин до смерті він не хотів торжества Мойсеевого Закону «око за око, зуб за зуб». Яке смирення, яка сила духу, яка людська велич!

Трагічна доля Олександра Меня – священика, вченого, проповідника, письменника і у найвищому сенсі гуманіста (про те, що О. Мень підозрювали у прихильності до екуменізму, я навіть не здогадувався і дізнався про це через багато років) підштовхнула мене до думки про написання великого ораторіального твору, де головною дійовою особою був би священик-проповідник, чия полум'яна мова і роздуми не заперечували би православну літургійну традицію і порушували б вічні питання буття і гострі проблеми сучасності. Так народився жанр музично-духовної проповіді – *«Глас волаючого в пустелі»* для баса, хору і симфонічного оркестру на канонічні тексти. Але одна справа – ідея, думка, і зовсім інша – її втілення. Для втілення ідеї мені не вистачало текстового матеріалу. Порадившись зі священиком, я попросив у нього шостий том видання, змістом якого були ви-

слова Святих Отців Церкви про найрізноманітніші проблеми буття. Озброївшись значним обсягом матеріалу, я почав писати лібрето.

Написати лібрето на логічно збудований письменником подієвий художній текст – оповідання, поему або роман – не просто, але можливо, оскільки є чітка головна оповідна лінія, дійові особи, їх гра і поведінка, що призводять читача до розв'язки сюжету, тобто до фіналу. Переді мною стояло більш складне завдання компонування розрізнених подій, яких безліч, особливо у Старому Заповіті, де нескінченні міжусобиці, де постійно ллється кров, гинуть люди, де гнівні промови іудейських пророків таврують правителів і передрікають Апокаліпсис, де відбуваються природні катаклізми і таке інше. Всі ці розрізнені текстові «шматки» необхідно було зібрати воедино: визначити чітку концепцію твору, наповнити її послідовно смисловими «глибинами» філософського, морального і релігійного змісту (не тільки історичного минулого, але і в контексті сьогодення); побудувати струнку музичну форму; відібрати необхідні виразні засоби і багато іншого. І, головне, щоб слухач прийшов до ідеї покаяння, милосердя («Злюби ближнього твого»). Щоб дух людський просвітлів, пройнявся ідеєю гуманізму і піднявся до Бога. Щоб душа людини була відкрита для сприйняття тільки добра і любові.

Отже, перше і найголовніше у цьому творі – це заклик людини до покаяння і глибокого усвідомлення того, що без покаяння життя християнина немислиме. І що втрата покайного духу означає відхід на шлях смерті не тільки однієї людини, а й людства в цілому. У зв'язку з цим, як говорив чудовий духівник архімандрит Сергій (Шевич), «ми каємося в гріху три рази, – відразу по усвідомленні гріха, в кінці дня, на сповіді». Розуміючи ці слова в більш широкому аспекті, у цьому творі я зупинився на числі «три», що, як відомо, є священним. Тому в творі з семи частин (число «сім» теж є священним), три частини (II, IV, VI) я вирішив присвятити ідеї покаяння. Це головний концепт і лейтмотив, поряд з ідеєю Христової заповіді «Люби ближнього твого, як самого себе». Поетичною вершиною, позначеною надзвичайною глибиною думки, стрункістю її викладу, яка передає істинне значення любові, є, в моєму уявленні, Перше послання апостола Павла до Коринтян (гл. 13): «А тепер

перебувають ці три: віра, надія, любов; але любов з них більше». Ці нескінченно глибокі за змістом слова я поставлю в самий кінець, і вони будуть завершувати твір.

Отже, чотири частини з семи знайшли своє місце в музичній формі. Далі буде легше. Залишилися три. Для того, щоб яскравіше викрити пороки нерозумної людської діяльності, необхідний контраст, бінарні опозиції – добро і зло, світло і темрява, любов і ненависть, чистота природи і її загибель і т. п. У першій частині я спробував зобразити ідеальну красу природи і життя людини в ній («квіти завиднілися на землі; час співу настав...»), яка потім руйнується від згубної і порочної діяльності людської спільноти («...земля осквернена під тими, що живуть на ній»).

На превеликий жаль, ліричних текстів, що оповідають про красу природи, людини, в Біблії вкрай мало, буквально кілька строф. Тому значну частину навантаження заради емоційного впливу на слухачів доведеться перекласти не на вокальну, а на інструментальну музику. Щоб зобразити руйнування, деформацію і знищення природи, всього кращого, незаймано красивого і чистого на землі (Апокаліпис), доведеться скористатися нетрадиційними інструментальними засобами виразності, а також прийомами мультимедійного впливу на глядача.

Одну з двох частин, що залишилися (III), найбільш масштабну, відамо Пророкам, які, звертаючись до народу, з шаленою пристрастю не тільки таврують можновладців, усіх інакомислячих, усіх, хто потурає пороку, порушує вічний Закон, але й пророкують біди («настане день Господній...», Іоїл, 2: 1), які впадуть на голову кожного, хто не прислухається до слів Господа.

I, звичайно ж, необхідно в такий масштабний твір ввести сповідальну лірику, яка б проникла у кожний куточок серця слухача (V). Щоби після грандіозних апокаліптичних подій він міг «відпочити», усамітнитися, зосередитися на інтимних, потаємних проблемах, але – це обов'язкова умова – зміст тексту ні в якому разі не має порушувати загальну концептуальну лінію твору. У контексті релігійної спрямованості змісту молитва підходить найбільше.

Створивши загальний план твору, я почав наповнювати його конкретним текстовим змістом. Це був не менш складний процес. З двох

товстенних книг необхідно вибрати найглибші за змістом слова, які, до того ж, повинні мати безсумнівну художньо-поетичну цінність. І ще одна складність – уникнути текстових і смислових повторів, які у Старому Заповіті є в достатку: слова різні, але сенс, по суті, той самий. Робота над лібрето тривала і день, і ніч. Інтенсивність поглинання біблійних текстів, і, особливо, висловів Святих Отців, була настільки великою, настільки мене захопила, що реальне життя залишилося немов би осторонь – я існував не тільки в іншому часі, але й зовсім в іншому вимірі. Пройшов місяць, а може, й два, і, нарешті, настав довгоочікуваний момент – я поставив крапку. Лібрето музично-духовної проповіді «Глас волаючого в пустелі» було закінчено.

Я показав лібрето Василю Навротському, солісту Дніпропетровського театру опери та балету, який з великою майстерністю і проникливістю виконав вокальну партію моєї моноопери «Пісні кохання». «Так, робота проведена грандіозна, але скільки буде потрібно часу, щоб написати музику? Напевно, не менше двох років», – підсумував він. Дійсно, текст лібрето потребував близько 20 друкованих сторінок. Але час реальний і час, в якому я перебував, був різним. Через півроку клавір твору був готовий. Це було на початку 1993-го.

Не поспішаючи, я заходився оркеструвати твір. Закінчилася зима, непомітно пролетіла весна, настало літо, але я був тільки на самому початку шляху до написання партитури. Хтось із моїх знайомих порадив мені взяти участь у щорічному Міжнародному конкурсі композиторів імені Іванни та Мар'яна Коць, в рамках фестивалю «Київ Музик Фест». Ідея мене зацікавила, але виявилось, що терміни здачі партитури майже вийшли: залишалось не більш двох тижнів. Я розумів, що в домашніх умовах виконати необхідний обсяг роботи неможливо. Надія залишалася тільки на Будинок відпочинку композиторів у Ворзелі. Купивши путівку, я оселився у двокімнатному будиночку і почав оркеструвати твір.

Здавалося, виникли ідеальні умови для плідної творчої роботи, але оркестровка, як зачарована, не рухалася з місця. Точніше, олівець звично ставив, майже машинально, нотні знаки на партитурний лист, швидко заповнюючи порожнечі, але проходила година-друга, і я бачив, відчував і чув, – це не той тембр звучання, що необхідний

в цьому місці, не та група інструментів, не той солуючий інструмент, не та фактура і т. п. Так у чому ж справа? Відповідь була проста і добре мені знайома. Основна причина полягала в тому, що у мене не було загального цілісного попереднього плану оркестровки, який завжди необхідний перед початком роботи і який би гарантував високий якісний художній результат. Однак, незважаючи на всі творчі потуги, в моїй голові він не складався. Тому професійне чуття на інтуїтивному рівні гальмувало процес роботи і не дозволяло мені рухатися далі.

А час невблаганно рухався вперед. Проїшов день, інший, третій. Мене став охоплювати відчай. А тут ще хтось із місцевих жартівників закритив мене ззовні, і я протягом кількох днів не міг вийти з дому і пообідати в їдальні. Але вимушене обмеження в їжі мене не лякало: свого часу я добре простудіював бестселер Ю. Ніколаєва «Голодування заради здоров'я» і, користуючись його порадами, кілька разів повністю утримувався від їжі протягом декількох тижнів. І відчував себе чудово. Однак несподівана, нічим не пояснювана, цілковита ізоляція від зовнішнього світу доводила мене до «білого гарту». А тут ще так звана «творча криза», що вимотала мої нерви до краю. «Треба терміново щось робити, щось робити ... робити», – свердлила мене думка, як столярний електродріль шуруп. – «Необхідно будь-яким чином вирватися на свободу, на природу, до людей».

Я знову і знову, вже з розбігу, кидався на прокляті вихідні двері. Вони тріщали, скрипіли, майже стогнали, але не відкривалися, немов були забиті великими залізними цвяхами. Іноді вдень, а потім і пізно вночі я відкривав кватирку (вікна були забиті наглухо) і на межі можливостей своїх голосових зв'язок кричав і кликав на допомогу, але вся територія Будинку відпочинку, немов після бомбардування або газової атаки, була занурена в цілковиту моторошну тишу. Тільки одного разу вночі я почув далекий-далекій собачий гавкіт, який раптово знявся і так само раптово виух.

Здається, на четверту добу я зважився на відчайдушний крок: розсунувши штори, взявся за спинку стільця, вирішивши розбити велике тристулкове вікно. Широко розмахнувшись, я несподівано послизнувся, немов хтось мене штовхнув, втратив рівновагу і гримнув на

підлогу, підім'явши під себе падаючий стілець. Під моєю вагою старий стільчик склався, немов селянська гармошка, розкидавши відірвані ніжки по кімнаті. Якийсь час я лежав, втративши логічний зв'язок подій. В голові тихо дзвеніло, немов маленький іграшковий будильник вранці. Як не дивно, але болю я не відчував. Підніматися не хотілося. Хотілося просто лежати і ні про що не думати. Так пройшло кілька хвилин. З зусиллям я примусив себе встати. Склавши в кут поламаний стілець, я сів у крісло і закрив очі.

«У житті нічого випадкового не буває», – пригадав я кимось висловлену фразу. Напевно, є причина, з якої я не можу вийти з дому. «А може, Господь випробовує мене, – подумав я. – Художники-іконописці перед початком роботи обов'язково постилися не менше трьох днів, щоб очиститися і тілом, і духом, покаюнно молилися, потім сповідалися, причащалися і просили благословення у священика на написання ікони. Я, в принципі, в подібній же ситуації. Тільки в руці моїй не кисть, а перо, перед очима не полотно, а нотний папір, де написана музика на канонічні тексти і вислови Святих Отців Церкви, які слід також живописати, але не олійними, а тембровими фарбами інструментів симфонічного оркестру».

Швидше за все, мені слід покаятися. «Покайтеся! Бо наблизилось царство Небесне», – згадав я слова Іоанна Хрестителя. «Господи! Прости гріхи мої і допоможи мені». Перехрестившись, і майже з відчаєм, я подумки звернувся до Ісуса Христа: «Змучився я, Господи, просвіти мене і направ розум мій, серце і душу мою на стезю творчу. Дай сили і прости, прости мене, Господи, прости!». Останні дві фрази я повторив вголос кілька разів, кожного разу хрестячись. Вкрай змучений, прочитавши на ніч молитву «Отче наш», я ліг спати.

Вранці, випивши натщесерце склянку води (зовнішні двері були, як і раніше, закриті), я сів за стіл. Лист нотного паперу був так само незаймано чистий. Замислившись, я поступово впав у стан відчуженості. Час зупинився. Не знаю, скільки пройшло хвилин чи годин, але несподівано моє тіло напружилось, нібито я тягнув до берега невід, повний рибою, і, раптом, як блискавка в ночі, в голові саянув цілісний план оркестровки твору (вірогідно, так само у Менделєєва виникла його «Періодична система хімічних елементів»). Він проявився з та-

кою зримою ясністю і послідовністю, нібито був віддрукований на кольоровому принтері. Еврика!

З твердю впевненістю в правильності обраного шляху, я, ламаючи олівець за олівцем, накинувся на партитурні листи з такою жадібністю і агресивністю, яка буває в голодного звіра, що спіймав здобич. Я щедро виплеснув всю свою енергію обурення з приводу ситуації, що склалася, на сторінки партитури, які зображали Апокаліпсис.

Наступного ранку вихідні двері, на мій подив, спокійно відчинилися, і я чудово, але без м'ясних і рибних страв, поснідав у їдальні. Дізнатися, хто забарикадував двері на дачі, виявилось задачею з багатьма невідомими. І до сього дня це таємниця за сімома печатками.

Я майже не спав, і за два тижні оркеструвавши близько 150 з 200 сторінок 40-рядкової партитури досить непростой музики, завдавши серйозної шкоди своєму зору, закінчив чотири частини Проповіді (1 відділення). Здавши партитуру в організаційний відділ конкурсного журі, я поїхав додому і став чекати на результат.

Минув місяць, і з Києва повідомили, що мій твір пройшов у фінал. Почалися репетиції. До виступу в столиці готувалися дуже відповідально. Дніпропетровський філармонічний оркестр під керуванням В'ячеслава Блінова буквально визубрив партитуру, виконавська якість була на найвищому рівні. На такому ж рівні був і соліст-бас Олександр Басалаєв, який мав густий оксамитовий тембр голосу. Спільно з хором Театру опери та балету вирішили для «обкатки» твору виступити в концерті перед дніпропетровською публікою. Прем'єра пройшла дуже успішно, відгуки були тільки позитивні. У Києві, після репетиції з хоровою капелюю «Думка», багато з тих, хто чув інші конкурсні твори, підходило до мене. Вони говорили, що, поза всяким сумнівом, я отримаю першу премію, що мій твір на багато голів вище всіх інших. Я ж думав інакше. Першу премію мені не дадуть як периферійному композитору, – це однозначно, друга під сумнівом, а швидше за все, – третя. Але головним для мене все ж була не нагорода (я вже був лауреатом Всесоюзного конкурсу), а можливість виступити в столиці з великим твором. Хоча здобути премію, а вона обчислювалася в доларових купюрах, на початку «лихих дев'яностих» було б теж престижно.

Настав день прослуховування конкурсних творів, яке проходило в оперному залі Консерваторії. Журі було солідним, і одним з його членів був мій колишній викладач В. Бібік, який рік тому здобув другу премію і з яким у мене на той час стали псуватися відносини. Можливо, причина полягала в тому, що я був лауреатом премії імені М. Лисенка, а Валентин Савич не був, але дуже хотів її отримати – він особисто говорив мені про це.

Мій твір, як наймасштабніший (40 хвилин), поставили останнім. Твори конкурсантів в пам'яті моїй не залишилися, та й публіка на їх виконання ніяк не реагувала. Коли ж прозвучав мій твір, зал дружно заплодував. Виконання дійсно було чудовим. Соліст, хор, оркестр, – все було на високому професійному рівні, а диригент В. Білінов просто стягав зорі з неба, переконавши всіх присутніх у тому, що він дійсно є видатним майстром. Всі мене вітали, і я в гарному настрої пішов в готель. Здається, наступного дня оголосили результати конкурсу. Першу і другу премію не присуджували, а третю дали американцеві за симфонічний твір. Не тільки я, але буквально всі були шоковані такою несправедливістю. Білінов просто бушував. А М. Сіренко, обійнявши мене на виході з Консерваторії, сказав: «Не турбуйтеся, Ви пишете не для журі, а для людей і для Господа». Це мене заспокоїло. Хоча удар був сильний. Як проходило обговорення, запитати я ні в кого не міг. Єдиний, кого я знав, був Є. Савчук – головний диригент і художній керівник хорової капели «Думка», він був членом журі. «Які до мене претензії як до композитора?», – запитав я в нього. «В одному місці, для кращого звучання в хорі, замість тризвуку треба було поставити секстакорд», – відповів він. Зрозуміло, що це був жарт, а не дійсний факт. Значить, справа не в художній якості твору.

Минув якийсь час, і хтось мені повідомив, що при обговоренні проти мене найактивнішим чином виступив В. Бібік. Ось це дійсно був удар нижче пояса: вчитель проти свого учня. У моїй голові така новина не могла вкластися. Мені важко повірити в це неприємне повідомлення і зараз. А тим часом музичне співтовариство постійно збурювала думка про необ'єктивність конкурсного журі. Очевидно, ситуація дійшла до точки кипіння, вилившись у дзвінок відповідального секретаря НСКУ до Дніпропетровської композиторської орга-

нізації: «Готуйте документи В. С. Мужчиля для присвоєння йому почесного звання заслуженого діяча мистецтв України». Зрозуміло, що в Дніпропетровську цьому ніхто не зрадив, але наказ виконали. Однак, у зв'язку з частою зміною губернаторів, доводилося щоразу документи переробляти. І тільки 1999 року я отримав це почесне звання.

Якою є подальша історія музично-духовної проповіді? Як то кажуть, «далі буде». Її спіткала та сама доля, що й інші мої великі твори: виконання окремих частин замість цілого після фундаментальної переробки і тотального скорочення.

Усвідомивши, що випадку для виконання велико-масштабного музичного твору в найближчому майбутньому в мене не трапиться, я почав обмірковувати можливість стиснення цього гігантського твору (2 відділення); це означало вилучення якихось частин або музичних фрагментів, щоби перетворити його на більш «мобільний» для виконання твір іншого жанру. Найбільш оптимальним виявився жанр духовного концерту. Але скорочувати – це означає різати по живому: отримуючи одне, втрачаємо інше. Однак у мене не лишалося виходу, бо музика живе тільки тоді, коли звучить. Іншої постановки питання для мистецтва не існує. Якщо це живопис або скульптура, то їхні витвори мають міститись в художній галереї або на майдані, серед людей, а не в підсобці майстерні. Це зараз, через десятки років, мої погляди змінилися. Але в 1990-ті я мислив саме так.

Минув час, і на світ з'явився новий твір – «*Злюби ближнього твого*», духовний концерт для баса, змішаного хору і дзвону, повністю побудований на матеріалі музично-духовної проповіді. При виконанні Концерту в Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому соборі церковна адміністрація заборонила використовувати дзвін. Це мене вкрай здивувало, і я, порадившись з диригентами-хормейстерами, взагалі прибрав партію дзвону з партитури. Звичайно, в тембровому відношенні, та й в семантичному, твір значно програв, але, якщо підходить до цього питання прагматично, то, безумовно, виграв.

Років п'ятнадцять я нічого не змінював в партитурі, хоча деякі моменти динамічного співвідношення партій соліста і хору мене явно насторожували. Перш за все, це стосувалося третьої частини, де

в кульмінації і підході до неї хорові голоси у верхній тесітурі звучали гучніше, ніж необхідно, й заважали солістові. Крім того, закінчення твору було лобовим, на форте, як у першому варіанті перформансу «Regretium mobile». Контексти різні, але ідея спільна – оспівування любові. Подібне пряме, традиційне закінчення твору мене зовсім не влаштовувало. І забути про моцартівські довгі «ослячі вуха» у фіналах творів я вже не міг. Однак твір зрідка виконувався, звучали його окремі частини, хормейстери претензій не мали, і всі можливі виправлення я залишав на потім.

2017 року при підготовці до авторського вечора виникло питання про артиста, який би міг гідно виконати сольну партію в духовному концерті. За допомогою я звернувся до А. І. Сиротенка, головного диригента та художнього керівника Харківського філармонічного хору імені В. С. Палкіна, який також мав брати участь у творчому проєкті. Він трохи задумався і сказав, що на одному з міжнародних хорових конкурсів прозвучала перша частина мого духовного концерту «Молитва», де партію соліста виконував Олександр Заволгін, який музикальністю і пристрастю виконання, акторською майстерністю не тільки підкорив, а буквально потряс журі конкурсу та всіх присутніх у залі. «Кращого соліста нам не знайти», – підсумував Андрій Іванович. Наступного дня він приніс мені запис виконання «Молитви». Виконання було насправді винятковим. Мене охопили буквально ті самі почуття, з якими я створював музику цієї молитви.

Прізвище Заволгіна здалося мені знайомим, і я згадав Дніпропетровський органний зал, де наприкінці 90-х на сцені стояв змішаний хор Криворізького музичного училища, яким керував Віктор Олександрович Заволгін. Тоді хор теж виконував «Молитву». Темп виконання був значно повільніше, ніж було задумано автором. Спочатку я внутрішньо обурився, але енергетика музичного потоку настільки мене захопила, що я забув про все на світі і опинився у зовсім іншому вимірі. Найтонша музикальність, рівність і чистота звучання голосів, точно вивірена драматургія, бездоганне відчуття музичної форми, вміння використовувати темброві можливості хору – все говорило про те, що переді мною не просто хороший професіонал, а справжній майстер. Цей виступ запам'ятався мені надовго.

Минуло майже два десятки років – і знову зустріч із Заволгіним, тільки не з батьком, а з сином. Майже як у кіно. Виявилось, що Олександр Вікторович Заволгін працює викладачем у Київській консерваторії, до того ж, що дуже важливо для мене, має сан священника. «Хто, як не служитель церкви, може перейнятися глибиною канонічних текстів духовного концерту, зрозуміти їх явний і прихований сенс і, в той же час, з необхідною художньою силою адекватно висловити його на сценічному майданчику», – думав я. І не помилився. Його виступ в подальшому підтвердив мої оптимістичні очікування. І, як то кажуть, «син гідний свого батька». Від Олександра Заволгіна я дізнався приємну новину. Житомирський камерний хор «Мрія» під його керівництвом 60 разів з великим успіхом виконав «Молитву» на гастролях у Франції та Швейцарії.

Під час телефонної розмови Олександр запропонував мені змінити фінал твору: закінчити його не на форте, а на піано у високому регістрі, використавши прийом *falseto*, як у першій частині. Всього п'ять нот, але дуже важливих. Ідея мені видалася цікавою, і я тут же зробив поправку в партитурі. Таким чином, прийом *falseto* зв'язав першу частину концерту з третьою, – виникла арка, і музична форма твору стала більш цілісною і стрункою. І в смисловому відношенні твір тільки виграв, – відійшов від відкритої помпезності у бік більш тонкої сакральної духовності.

За одним ходом зауважу, що працювати з талановитими артистами, а це велика рідкість, – одне задоволення. Варто їм тільки натякнути, і вони тут же, на ходу, роблять виправлення, намагаючись максимально вникнути в задум композитора. А часом, як в цьому випадку, пропонують свої рішення, які є органічними, природними і сприяють поліпшенню художньої якості твору. І Олександр Заволгін, як і Василь Навротський, належать до їх числа – на жаль, невеликого. Звичайно, це стосується і диригентів, і, взагалі, всіх творчих людей. Я помітив: чим талановитіше артист, тим менш він амбіційний, і тим простіший у спілкуванні (та, як і в кожному правилі, трапляються й винятки). З такою людиною легко працювати, вона все схоплює на льоту і без образ сприймає будь-які зауваження.

Теситурні інтонаційно-гармонічні зміни, внесені мною в передкульмінаційну зону третьої частини Концерту для врівноваження динаміки між солістом і хором, викликали негативну реакцію у артистів хору, і не тільки у них. «Партії вивчені, через кілька днів виступ, а тут композитор зі своїми правками», – обурювалися вони. Коротше, скандал. У принципі, з ними не можна не погодитися, вони мають рацію, і я їх розумію. Але іноді виникають форс-мажорні обставини, які слід долати не заради примхи автора, а в ім'я мистецтва, у цьому випадку, заради покращення художньої якості твору. Цього разу я був абсолютно впевнений у своїй правоті і максимально намагався переконати А. І. Сиротенка. Незважаючи на цейтнот, він все ж пішов мені назустріч, і партії були перевчені, за що я досі вдячний Андрію Івановичу і всім артистам хору.

Так склалися обставини, що відредагований концерт прозвучав одним виконавським складом два дні поспіль. Перший раз на державному іспиті в Харківському національному університеті мистецтв 17 травня 2018 року (диригент – магістр Л. Василенко, клас професора Н. А. Белік), а другий – на моєму авторському концерті 18 травня (диригент А. Сиротенко, соліст О. Заволгін, камерний хор імені В. С. Палкіна Харківської філармонії). Обидва виконання прозвучали на високому професійному рівні і були тепло прийняті публікою.

Такою є історія створення Духовного концерту. А чи буде колись виконана музично-духовна проповідь «Глас волаючого в пустелі» повністю – невідомо, оскільки душевна травма після Київського Міжнародного конкурсу композиторів спричинила те, що я й досі повністю не оркестрував друге відділення твору. І це неправильно. Теми, проблеми, що їх піднято у творі, завжди актуальні, і час над ними, я вважаю, не владний. Тому сподіваюся, що колись «Глас...» буде оркестрований і обов'язково виконаний (так, як він був спочатку задуманий), і знайде чуйний, душевно-серцевий відгук у слухачів, як зараз духовний концерт «Злюби ближнього твого».

Квітень 2022 року

Матеріал надійшов до редакції 30 квітня 2022 р.